

ipar különböző területei kínálják: a számítógépes Bill Gates, Steve Jobs vagy Zuckerberg, a tévés Turner és Berlusconi, a filmes Spielberg és mások.

(37) És nem a munkán, a termelésen keresztül...

(38) Az igazság persze megint összetettebb: vannak kevésbé hazardírozó és valóságos jövedelem termelésére is alkalmas virtuálisvalóság-játékok is, mint például a Second life.

(39) A „terepen” való férfias helytállás megint a katonai erények sorába tartozik, s nem véletlen, hogy a nyolcvanas-kilencvenes években más területeken, például az öltözködés kínálatában is előnyomultak a katonai jelképek: terepszínű és egyéb katonai jellegű öltözékek, bakancsok és felszerelések.

(40) Mindenesetre az ilyen divatok mindig magukban hordják annak veszélyét, hogy az embereket, az újabb nemzedékeket ráhangolják, lelkileg előkészítsék a háború elfogadására is.

(41) A „túlélőtűrákra” a kilencvenes években nagymértékben épít a turisztikai ipar is. Bár az említett „veszélyes szórakozások” sokszor éppen az üzleties szórakoztató ipar megkerülésére, szabad, sajátos életformák kialakítására jönnek létre, a mindent piacosító világ igyekszik bekebelezni mindenféle alternatívát is.

(42) Idetartozik az is, amikor az emberek önként alávetik magukat a legkeményebb katonai kiképzést idéző „edzésmódszereknek”, ami szintén a kilencvenes évek egyik divatja (egyelőre még inkább csak a tengerentúlon).

(43) E függetlenedésben nagy szerepe van annak, hogy a már számítógépen felnövekvő korosztályok behozhatatlan előnyökre tesznek szert szüleikkel szemben a számítógép kezelésében, lehetőségeinek használatában és reakcióik gyorsaságában.

(44) A cumizós, bilizős Baby born babáknál egyszerre érvényesül az előre elkészített, specializált jelleg és a testkép-felfogás változása: a korábban a szemérmesség-fedte testi működések nyitlabb, tabutörő vállalása, az intimitás-felfogás változása.

(45) Amihez persze többnyire speciális géppark, s a javításhoz specialista igénybevétele szükséges...

(46) Ez a cserélhetőség, az „egyet fizet, sokat kap” szemlélet egyébként nem csak játékoknál figyelhető meg: ruhákat is próbálnak például azzal népszerűsíteni, hogy „tízféleképpen is viselhetők...”

(47) Nem véletlen például a velencei karnevál egyre növekvő népszerűsége sem.

(48) E „koradekvát” jelleg nélkül nehezen volna érthető a divatból régen kiesett, de a pókerpartikat lelkes azonosulással közvetítő Korda György hirtelen „feltámadása”, elfogadhatóvá válása a fiatal korosztály körében.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor
(MTA TK SZI, MOME)

A Budai Krónika

„Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII in vigilia penthecostes: per Andream Hess” – „Befejeződött Budán az Úr 1473. esztendejében Pünkösöd előestéjén Hess András által”. A Budai Krónika ezen utolsó mondatával kezdődik a hazai nyomdászat története. A hetven levelet (ebből 133 nyomtatott lapot) tartalmazó kisleveles könyv tíz példányban maradt fenn a világon. Sok kérdés kapcsolódik a szöveghez, a könyvhöz, a nyomdászhoz és a megrendelőhöz. Némelyikre választ kaptunk az elmúlt évszázad neves régikönyves kutatóitól, de akad még elvarratlan szál az első magyar ősnomda történetében.

Fontos információkkal rendelkezünk a nyomdász személyét illetően. A neve alapján német származású tipográfus a római Lauer nyomdában dolgozott segédként, s Kárai László budai prépost meghívására érkezhetett Budára 1471 (mások szerint 1472) késő tavaszán, hogy az itáliai officinától kapott betűkkel elkészítse az első magyar-

országi nyomtatványt. Mégis az összes tudásunk Hessről a könyvében rejtőzik. Innen tudjuk, hogy június 5-én fejezte be a munkát, nagyjából két évvel a megérkezése után. Kényszerű várákozásának okáról csak közvetett magyarázatunk van. Ez összefügg meglepően nyílt vallomásával, tudniillik, hogy sokáig töprengett azon, hogy kinek is ajánlhatná a könyvét.

Borsa Gedeon és Soltész Zoltánné kutatásai alapján ma már megdönthetetlen tény, hogy a hazai nyomdászat spiritus rectora Vitéz János esztergomi érsek volt. E gondolatmenet szerint Vitéz részt vett az 1455-ös bécsújhelyi birodalmi gyűlésen, ahol találkozott Aeneas Sylvius Piccolomini pápai legátussal (aki később II. Pius pápa néven vonul be az európai történelembe), s a két művelt, széles látókörű humanista számos közös pontot találhatott beszélgetéseik során. A török veszély mellett az akkor újdonságként berobbannó, Mainzban készült 42 soros nyomtatott *Biblia* is szóba kerülhetett. Ismert Piccolomini részletes beszámolója Johann Gutenberg találmányáról 1455-ből, s egy évvel előtte maga Vitéz is járt követség élén Mainzban, így nem zárható ki, hogy a magyar főpap már itt találkozhatott az európai nyomdászat első műhelyével. Érdemes megemlíteni még azt a bibliográfiai érdekességet, hogy a legkorábbi mainzi nyomtatványok többsége ugyancsak a török veszélyről szól; van, amelyik megírását éppen Piccolomini inspirálta.

A technikai újítások iránt fogékony Vitéz képzeletét megragadhatták a mozgatható betűk által sokszorosítható könyvek, gondolva itt a közvéleményt befolyásolható nyomtatványokra a török veszélyről, vagy az antik auktorok jobb kiadásának lehetőségére, hiszen ha nem is szűnik meg, de ezen az úton mindenképpen hatékonyan csökkenthető a sok másolás során bekövetkező szövegromlás. Mindezek mellett a bibliofil érsek az *Academia Istropolitana*, a pozsonyi egyetem 1465-ös megalapításakor nyilvánvalóan tisztában volt azzal is, hogy az oktatás számára a könyv alapvető fontosságú.

Az előzményekkel kapcsolatban a következő időrend képzelhető el: Kárai László római követsége alkalmával, Vitéz megbízásából, 1470 őszén meghívta Hess András Budára. Valószínűleg vonzó ajánlatot kaphatott a nyomdász, ígérhettek neki privilégiumot, lehetőséget az önálló officina megteremtéséhez, anyagi támogatást és biztos megrendeléseket. Ám az 1471-es év második felétől drámaian megváltozott a helyzet Magyarországon, állítólag tettelegesséig fajult a magyar király és az esztergomi érsek viszonya. Utolsó csepp volt a pohárban, mikor a főpap a lengyel IV. Kázmér fiát hívta meg a magyar trónra. Bár karácsony előtt Vitéz még kiegyezett Mátyással (ebben szerepet játszhatott a fiatal Kázmér herceg kisebb hadi sikere a Felvidéken), de néhány hónappal később, 1472 kora tavaszán az érsek házi őrizetbe került Esztergomban, s ott is marad augusztusi haláláig. Hess valószínűleg 1471 tavaszán indulhatott el Rómából, s másfél hónappal később érkezhetett meg Budára félmázsányi betűkészletével, ahol nem az elképzelései szerint alakult az első magyar nyomda létrehozása. A *Chronica* betűméreteinek változásából kiindulva Borsa úgy vélte, hogy az ajánlás készülhetett el legutoljára, mégpedig azért, mert az eredeti szöveget, mely Vitéz Jánoshoz szólt, meg kellett változtatnia a nyomdásznak az 1471–1472-es belpolitikai események miatt. A betűméret csökkenése alapján kikövetkeztethető, hogy a Kárainak szóló ajánlás egy időben készült el a kolofont tartalmazó utolsó oldallal. Feltételezhető az is, hogy Kárai házában rendezkedhetett be a nyomdász, s talán a Vitéztől kapott pénzből indíthatta el a vállalkozását, papírt vásárolt, segédet fogadott, asztalosmunkát rendelt meg.

A Hess-nyomda megszűnése nyomán még a 19. században felvetődött az a gondolat, hogy Mátyás itáliai kódexeken nevelt ízlése miatt eleve kudarcra volt ítélve Hess vállalkozása a legnagyobb támogató, Vitéz elvesztésével. Fitz József a következőképpen igyekezett ezt cáfolni: a Mátyás környezetében lévők közül többen is jeleskedtek a nyomtatás támogatásában. A *Corvina* könyvtárosai közül például mind a hárman: Galeotto, Ugoletto és Frontius is kapcsolatban álltak a kor nyomdászaival. Borsa Gedeon ezt máshogyan látja. Szerinte Mátyás természetesen ismerte a könyvnyomtatás előnyeit,

de azzal – a politikai propagandát leszámítva – aligha kívánt élni. Számára a *Bibliotheca Corviniana* részben jó szövegek gyűjteménye kívánt lenni humanista vendégei számára, de leginkább a reprezentáció érdekében alapította meg: látogatóit kívánta elkápráztatni gyönyörűen díszített kódexeivel. Mátyás jól érzékelhető, de persze jól álcázott kisebbrendűségi érzéssel küzdött. Olyat kívánt létrehozni, amellyel az évszázados uralkodói családok (Habsburgok, Jagellók) nem rendelkeztek, hogy legalább e téren is túltegyen ellenlábasaín. Így hozta létre gyűjteményét nem kis pénzért és kellő hozzáértéssel. Eleinte Vitéz Jánosnak, majd itáliai könyvtárosainak köszönhetően vált európai hírű gyűjteményé. A kissé bizonytalan eredetű Hunyadi János fiaként általam feltételezett célkitűzésének megfelelően kialakított gyűjtőkörébe „pucér” nyomtatványok nem illettek bele.

Johannes Regiomontanus, a 15. század utolsó harmadának legnagyobb hatású matematikusa és csillagásza utolsó magyarországi megfigyelése (1471 tavasza) után Vitéz és Mátyás kapcsolata tovább romlik. Mire Hess Budára ért, Regiomontanus már Nürnbergben átfogó könyvkiadási terveiről értekezett, melyek – kutatók szerint – a budai udvarban fogantak meg benne. Mindenesetre az időrend alapján elképzelhető, hogy Regiomontanus kiadói tervei 1470–1471 környékén már kikristályosodtak, s pont ebben az időben bízta meg az esztergomi érsek a budai prépostot, hogy Rómából csábítson Budára egy ügyes nyomdászt. Érdekes összefüggés, amit Huszti József Hess második nyomtatványával, a *Chronica* után megjelent Basilius-kiadásával kapcsolatban felvetett. Egyrészt ismert, hogy az esztergomi érsek kedves könyve volt Basilius Magnus *A költők olvasásáról* írott munkája, másrészt a művet Regiomontanus is kiadta nem sokkal később két ízben is Nürnbergben. Ez már csak azért is elgondolkodtató, mert a német tudós pár éves nyomdai tevékenysége során csak saját csillagászati-matematikai műveit rendezte sajtó alá.

S végezetül Pomponius Laetus megküldte Mátyásnak Silius Italicus császárkori költő *Punica* című hőskölteményének nyomtatott változatát, amit – ahogyan a magyar király fogalmazott – „általad mostanában Rómában annyi gonddal és ékesen kinyomtatott Silius Italicust a legközelebbi napokban már többször átforgattuk”. Az itáliai humanista éppen az Angyalvár börtönéből kiszabadulva a már említett Lauer-nyomda korrektora volt, ott, ahol maga Hess is dolgozott.

Úgy tűnik, hogy az első magyarországi nyomda egy sajtóval működhetett, s a legbonyolultabb munkafolyamatot, a szedést maga Hess végezte (korábban hármat feltételeztek, egy tucatnyi munkatárssal). Bár szakmai vita folyt azzal kapcsolatban, hogy a budai nyomdász helyben önthette-e a betűit vagy magával hozta Rómából, biztosra vehető, hogy Hess a közel félmázsás betűkészlettel, s nem matricákkal indult útnak Budára 1471 tavaszán, hiszen az elkopott betűket könnyedén kicserélhette volna a matricák segítségével. Természetesen többen egy évvel későbbre teszik ezt a pillanatot, nyomdászati érvekkel alátámasztva. Fitz, majd később Soltészné is úgy gondolta, hogy a matricákkal felszerelt Hess 1472 februárjáig biztosan Rómában volt, mivel Lauer addig használta a *Chronicában* is feltűnt antikva betűtípus matricáit. Utolsó ilyen típusú nyomtatványa Antoninus Florentinus *Confessionaléja*. (Milyen érdekes véletlen egybeesés, a második, úgynevezett rejtélyes magyarországi ősnymda 1477-ben ugyanezt a művet jelenteti meg.) Ezután – Fitzék szerint – Hess, megszerezve a matricákat, nekivágott a másfél hónapos útnak. Mivel ez később kifejtendő kronológiai problémákat vet fel, itt csak utalunk Borsa ellenvetésére: semmi bizonyíték nincs arra, hogy Hess matricákat hozott volna magával, számos külföldi példa bizonyítja, hogy kis műhelyek működtek matrica nélkül, s a bevett gyakorlat az officinából kivált, önállósodás útjára lépő fiatal mestereknél, hogy csak betűkészletet kaptak, matricákat nem.

Az egyik gyakran vitatott, homályos pont a *Chronica* elkészülésének üteme. Ha elfogadjuk Borsa érvelését, miszerint a könyv nyomtatását még Vitéz János (kihez az eredeti ajánlás szólt) halála előtt el kellett kezdeni, nagyjából tíz hónap állt Hess rendelkezésére,

ha 1472 tavaszához mint Hess megérkezésének idejéhez ragaszkodunk. Így viszont óhatatlanul felmerül a kérdés, miért fogalmazott Hess az ajánlásban úgy, hogy sokáig volt munka nélkül, mikor ez körülbelül az április-július hónapokat érinthette (maximum négy hónap, de inkább kevesebb)? A négy hónap alatt kellett berendezkednie, sajtót készítenie, segédeket fogadnia, betanítania, nem valószínű, hogy unatkozott. Ráadásul a papírt még meg is kellett rendelnie, hogy megérkezzen a nyomtatás kezdetére. Ha viszont nem fogadjuk el a Fitz és Soltész né által kijelölt 1472. februári időpontot, miszerint ekkor kelt útra Hess Rómából, hanem egy évvel hamarabbra feltételezzük ezt – gondoljunk itt arra, hogy Kárai már 1470 novemberétől 1471 tavaszáig Rómában tárgyalt –, akkor mindjárt érthetőbb lesz a hosszú munkanélküliség.

A másik elgondolkoztató kérdés, hogy ha ezt az időhatárt használjuk (1471-ben elkezdte a munkát), akkor havi 7–8 oldal kinyomtatását feltételezhetjük, ami elképesztően lassú még az ősnymodászhoz képest is. Ezt az óriási különbséget nem magyarázza meg kielégítően az officina kicsi mérete, Hess gyakorlatlansága, a segédek hiánya (vagy alacsony száma), illetve a járulékos munkafolyamatok (betűk lemosása, visszaosztása a szedőszekrénybe, a papír megnedvesítése, szárítása, az elkészült szedés korrigálása) egyetlen nyomdász általi elvégzése sem. Varjas Béla szerint egy év alatt Hess akár négy-öt hasonló terjedelmű könyvet is kinyomtathatott volna.

A másik felvetődő kérdés, hogy Hess András miért éppen Budán alapította meg a műhelyét. Amennyiben Vitéz szerepét meghatározónak tekintjük, akkor sokkal kézenfekvőbb lett volna az érseki székhely (Esztergom) vagy éppen a fél évtizeddel előtte alapított egyetem (Pozsony). Ha már 1471 késő tavaszán Hess Magyarországon lehetett, akkor nyugodtan választhatta volna Pozsonyt vagy Esztergomot is. Vitéz viszonylag stabil helyzetben volt, az egyetem diákjai és tanárai még nem szóródtak széjjel, Mátyás a cseh háborúkkal foglalta el magát. Nem az áll a helyszín kiválasztásában, hogy a Lauer-nyomda fiatal mestere a királyi udvarhoz közel szerette volna elkészíteni az első nyomtatványát? Fitz meg is kockáztatja azt a csábító feltételezést, hogy a Mátyásnak küldött, 1471-ben Rómában nyomtatott *Punica* Georg Lauer műhelyében készülhetett (a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* egyszerűen a „Siliius Italicus nyomdája”-ként azonosította). A kortársak szerint a római mester kísérletező elme volt, ugyanis e nyomtatvány betűit csak itt használták először és utoljára, s Fitz még megtoldja azzal, hogy talán ez a könyv volt Hess András – a korban egyáltalán nem ritka – referensmunkája, próbanyomata. A merész gondolatkísérletet támaszthatná alá az a tény, hogy Mátyás ekképpen dicsérte meg Pomponius Laetus küldeményét: „ifjúkorunkban is kedves olvasmányunk volt ez”. Mi is lehetne ennél alkalmasabb mű a Budai Várba való belépéshez?

Egy szó, mint száz, Hess úgy fogalmazott, hogy „időm is volt bőven”. A Vitéznek szóló ajánlásnak – mely nem maradt fenn, csak feltételezzük a létét – legkésőbb 1472. augusztus elejéig, az érsek haláláig, el kellett készülnie. Nem tűnik megalapozottnak az a feltevés, hogy a Lauer-féle *Confessionale*-kiadás megjelenése, 1472. február előtt nem indulhatott el Hess Rómából a betűkészletekkel. Ezt megerősíti az is, hogy 1471 őszi fegyveres konfliktussá fajult az esztergomi érsek és a magyar király viszonya, tehát nem valószínű, hogy Vitéz éppen akkor hívná meg Hess, mikor a lengyel Kázmér herceget szeretné a trónra segíteni Mátyás ellenében. És azt sem szabad elfelejteni, hogy Kárai 1471 tavaszára már visszatér Rómából. Miért várt volna még egy évet Hess András? Szinte kizárt, hogy a magyar ősnymodász munkája lett volna az előbb emlegetett *Punica*, hiszen maga közli ajánlásában, hogy a *Chronica* „e nemben az első”. Az időrendbe viszont beilleszthető, hogy Kárai római követsége után, vagyis 1471 tavaszán útra kelhetett Hess, aki akkora már nem számíthatott fiatal, kezdő segédnek, hiszen, ahogyan ő fogalmazott, „kívánságomhoz képest meglehetősen előrehaladást tettem” a nyomdászatban.

Ez alapján közel két év alatt születhetett meg a Budai Krónika, ami mindenképpen sok időnek tűnik. Ez csak úgy magyarázható meg, hogy munka nélküli hónapok tehetet-

lensége árnyékolta be első nyomdánk megalakulását. Hess nyilván aggódva figyelte az 1471 őszi és a következő év tavaszi eseményeit, elképzelhető, hogy hosszú hónapokra le kellett állnia a munkával. A kérdés az, hogy mikor. Két lehetőség adódik. Az első: 1471 nyarától 1472 nyaráig, várva, hogy mi lesz a Vitéz–Mátyás harc végeredménye, s egyébként is nehezen szedi össze a műhely beindításához szükséges eszközöket, alapanyagokat. Ennek ellentmond, hogy pont a legreménytelenebb időszakban, 1472 nyarán írta volna meg a Vitézhez szóló ajánlását. A második: 1472 tavaszától 1473 tavaszáig, mikor azon gondolkodik, hogy kinek ajánlhatná a Krónikát. Majd sietve kiszedi az új ajánlást 1473 tavaszán, s megjelenhet a könyv június 5-én. Ebben az esetben viszonylag hamar beindítja az officinát, 1471 nyarától nekilát a nyomtatásnak, megírja az esztergomi érseknek szóló ajánlást, s munkáját majdnem befejezi, mikor 1472 tavaszán Vitézt letartóztatják. Egy évig várja, hogy javuljon a helyzet, majd – miután egyértelművé válik számára, hogy a könyve csak új ajánlással jelenhet meg – 1473 tavaszán kiszedi az új ajánlást a levél párjával, s a pünkösdi vásárra időzíti a megjelenést.

Kérdőjelek sokasodnak a támogató körül is. Megdönthetetlennek tűnik a Vitéz Jánosnak szóló eredeti – később lecserélt – ajánlás. Mindenesetre furcsa, hogy a súlyosan beteg, kegyvesztett, házi őrizetben lévő főpaprak ajánlást készítsen Hess 1472 júliusában. Budán nyilvánvalóan tájékozott lehetett, legalábbis a fontosabb belpolitikai fordulatokat illetően. Mint már említettem, nem képzelhető-e el, hogy már egy évvel előtte, 1471 nyarán (miután sikeresen berendezkedett Budán) kezdte nyomtatni a Budai Krónikát, melynek ajánlása Vitézhez szólt? Egy évre rá súlyos helyzetbe kerül, támogatója házi őrizetben haldoklik, az erőskezü uralkodó leszámol ellenfeleivel, s ott hever előtte a politikai kegyvesztett, fogságban tartott érseknek ajánlott *Chronica*. Miért nem lehetséges, hogy a „magamban hosszasan azon töprengtem” kitétel az 1472 nyara és 1473 eleje közötti időszakra vonatkozik, mikor úgy tűnik, hogy a befektetett pénz és az „óriási és sok napot igénylő” munka nem fog megtérülni? Csak akkor, ha megváltoztatja az ajánlást.

Miért nem ajánlja művét a magyar királynak, miután nyilvánvaló, hogy Vitéz napjai meg vannak számlálva (1472 nyara) vagy már hónapok óta halott (1473 eleje)? Ajánlhatta volna Beckensloer Jánosnak, Vitéz utódjának, az összeesküvés leleplezőjének, Mátyás fontos bizalmasának. Erre Hess nem volt képes, holott az officina jövője is függhetett volna egy jól sikerült köpönyegfordításon. Az biztos, hogy emiatt is „magamban hosszasan azon töprengtem, hogy e nemben első művemem, sok-sok napon keresztül fáradozó szorgalmam gyümölcsét kinek ajánljam”. Kárai neve nem kézenfekvő számára, holott maga is elismeri: „a magamra vállalt munkát nélkülöd sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam volna”. S nagyon árulkodó az a retorikai fordulatot, mindenképpen érezzük a mester büszke függetlenségét. Ugyanis, ha Kárai segítsége nélkül nem tudta volna sem elkezdni, sem befejezni a krónikát, akkor miért kellett hosszasan töprengenie, hiszen a megoldás – ahogyan beismeri – csak egy név lehetett számára. A segítség – ebben Fraknói Vilmos feltételezése óta szakmai konszenzus van – szállásadás lehetett, a Budai Várban, az egykori Pénzügyminisztérium palotája melletti telken álló házában. Itt berendezhette a műhelyét is, a mai Hess András téren, a *Litea* könyvesbolt helyén. Varjas Béla feltételezése szerint Kárai támogatása gyakorlatilag a *Chronica* megjelenéséig tartott, s bár hiába reménykedett Hess a későbbi segítségben, következő munkájában, a Basilius-kiadásban már nincs kinek köszönetet mondani. A budai nyomdász hallgatása ennél beszédesebb már nem is lehetne.

Társtalanságát és büszkeségét erősíti az ajánlásból kihámozható kiadói program is. Ahogyan ő fogalmazott: „óriási és sok napot igénylő munkát vállaltam magamra, tudniillik Pannonia Krónikájának kinyomtatását, tehát olyan munkát, amely hitem szerint minden magyar ember számára kedves és kellemes”. S a kiadó jövője is Káraitól függene, hiszen „ha napról napra nagyobb műveket fogok nyomtatni, úgy hiszem, azokat is

a Te fényes nevednek kell majd ajánlanom”. Tehát Hess egyrészt reménykedik további, nagyobb munkákban, másrészt tudja, hogy ehhez Kárai segítsége kell majd. Vagyis a Kárainak szóló ajánlás utolsó része alapvetően a Hess-officina jövőjéről szól, s ezért került bele a budai prépost neve. Hess sokat töprengett, s végül – kiadói programja érdekében – Kárai mellett döntött, miután az összes lehetőséget végiggondolta, s az esetleges szóba jöhető jelölteket kizárta. Az is bizonyos, hogy nem Káraitól ered a magyarok krónikája kiadásának ötlete, hiszen azt Hess magának tulajdonítja éppen Káraihoz szóló ajánlásában. Ha az ötlethez bármiféle köze is lett volna a budai prépostnak, akkor Hess – éppen az officina jövője miatt – nem rejtette volna azt véka alá. Hess kiadói programjának „árulkodó” nyoma, hogy csak antikva típusú betűket (vagy Fitz, Varjas, illetve Solteszné szerint matricákat) hozott magával Rómából, tehát inkább a humanista ízlésnek megfelelő kiadványokkal kívánta kezdeni a működését.

Rejtélyes a Hess-nyomda eltűnése is, bár erre azért akad ésszerű magyarázat. Elég ránézni egy nyomdászattörténeti térképre és láthatjuk, hogy a Rajna-Majna-Nürnberg-Augsburg-Velence vonalától északra és keletre nem tudott tartósan megtelepedni Gutenberg találmánya. S nem voltak kivételek az egyetemekkel rendelkező városok (Bécs, Krakkó, Prága) sem. Borsa szellemes szavaival egyetértve, inkább az tűnik meglepőnek, hogyan tudott ilyen korán megtelepedni egy nyomda Budán. A Hess számára potenciális vevőkört jelentő, egyetemre járt művelt réteg igen vékony lehetett: Varjas Béla mindössze néhány száz főre teszi azok számát, akik megvásárolhatták volna a *Chronica Hungarorum*-ot. Ha 200–240 példánnyal számolunk, akkor szinte minden lehetséges magyar értelmiségi polcán ott lehetett volna a krónika. Persze gondolhatunk a latin nyelv univerzalitásából kiindulva arra, hogy Európában is sikeres lehetne egy ilyen munka. Ezt jól bizonyítja, hogy nem sokkal később, 1488-ban Thuróczy János történeti munkája néhány hónapon belül megjelenik Brűnben és Augsburgban is. Persze népszerűségében komoly szerepe lehetett a sok fametszetnek és Erhard Ratdoltnak, a neves kiadónak is. Ratdolt a magyar királynak ajánlotta munkáját, melynek pergamenre nyomott díszpéldánya – ahol először alkalmaztak az európai nyomdászat történetében arany festéket – a *Bibliotheca Corviniana* ékköve lehetett. Vagyis egy latin nyelvű, magyar történelmi tárgyú nyomtatott mű igenis jó választásnak tűnt. A *Chronica* tíz fennmaradt példánya közül mindössze egyet, az Egyetemi Könyvtárét őrizték – gazdagon dokumentáltan, a kora újkortól kezdve – Magyarország területén.

Bár a *Chronica* fogadtatásáról nem maradtak fenn egykorú források, a megmaradt példányok provenienciája alapján úgy tűnik, hogy a közép-európai régióban terjedt el. Nemcsak a két magyarországi példányban fellelhető bejegyzések utalnak a használatára, hanem például a nevezetes lipcei kötethez részletes mutatókat készített egykori gazdája, s hozzácsatolta a magyar királyok névsorát. Néha további példányok sorsáról értesülhetünk egy-egy régi adomány kapcsán: Septei Péter kúriai jegyző négy másik könyvvel együtt egy nyomtatott *Chronica Hungarorum*-ot ajándékozott az Ágoston-rend budai kolostorának 1488 novemberében. Bár ekkorra megjelent Thuróczy krónikája Brűnben és Augsburgban is, ám valószínűleg a régebbi és szerényebb kiállítású krónikáról lehet szó, s nem a fametszetekkel ékesített, drágább, alig néhány hónapja megjelent kiadványról. Menestarrer János pedig 1481-ben másolta le a maga számára a nyomtatványt. Ugyancsak rendelkezett egy kéziratos példánnyal a neves német polihisztor Hartmann Schedel is. Kézirata (amit 1480-ban másolt le Ambergben) nemcsak Hess szövegét közli, hanem beszámol például a Mátvás győzelmes bécsi bevonulásakor „látott” új csillagról is. Mivel nincs más történeti forrás erről a csillagászati eseményről (üstökös vagy szupernova), itt nagy valószínűséggel az ismert antik toposzról (az uralkodó bevonulását kísérő égi csoda) vagy egy különleges légköri eseményről (halo, parhelion) lehetett szó. Így nem véletlen, hogy bár név nélkül, de Schedel közli Conrad Celtés humanista ódáját a Mátvás halálát megelőző szörnyű jelekről. (Rá két évre meg is jelent nyomtatásban,

Ingolstadtban.) Bár Schedel másolata nem hozza Hess kolofónját, de tartalmazza ajánlását, így egészen bizonyos, hogy az 1473-as kiadásról készült. Talán az a másfél évtized (1473–1488) komoly előnyt jelenthetett a Thuróczy-krónika esetében, hogy az új technológiával elkészült mű a mindennapok részévé válva, határokat átlépve magasabb példányszámban megmaradhatott. A hazai *Lectio* olvasmánytörténeti adatbázisát böngészve nem nagyon akadtam egyértelmű nyomára Hess krónikájának. Talán Vértesy Miklóshoz tudunk csatlakozni: ő hívta fel annak idején a szakma figyelmét a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárának kéziratos katalógusában található bejegyzésre. Szentiványi Márton, a rend tudós könyvtárosa 1690-ben a következő megjegyzést tette: „Hungarorum Cronica Typo Veteri, quarto, Venetijs 1483. membrana scripta 1632.” Vagyis a magyarok krónikája régi betűkkel nyomtatva Velencében, 1483-ban, negyedréti méretben, pergamenkódex töredékébe kötve. S Német-hi Jakab 1632-ben katalogizálta az egyetem megalapítását megelőző nagy könyvtárrendezés során. Mivel a korból jól ismert Thuróczy-krónikát Szentiványi külön feltünteti, így esetleg gyanakodhatunk arra, hogy Hess nyomtatványának az évtizedét elírta (van erre néhány példa a jezsuita katalógusban), s a jezsuita kollégium, majd egyetem bibliotékájának polcán is ott volt az első magyarországi nyomtatvány egy példánya. De nem tarthatjuk azt sem kizártnak, hogy Velencében mégis kiadtak egy latin nyelvű magyar krónikát 1483-ban, csak nem maradt fenn belőle egyetlenegy példány sem.

Az biztos, hogy Thuróczy János nem is gondolhatott arra, hogy magyar nyomdánál jelentesse meg munkáját. Hess András pedig meghalhatott nem sokkal második műve kinyomtatása után, vagy – ahogyan Gárdonyi Albert feltételezte vagy hetven évvel ezelőtt – megélhetési forrását változtatta meg, megnősült és Borbála nevű feleségével élt békességben Budán haláláig. Persze akadt olyan feltételezés is, hogy a sikertelenség miatt Velencében folytatta tovább a nyomdászmesterséget. Ezek a találgatások vagy minden alapot nélkülöznek, vagy nincs rájuk egyértelmű bizonyíték.

Előbb utaltam arra, hogy jó választás lehetett egy latin nyelvű magyar krónika kiadása. Talán megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy Hess különösen inspirálhatták a különböző római nyomdákban az 1460-as évek végétől az 1470-es évek elejéig kiadott történelmi tárgyú művek. A spanyol történet mellett megjelent Curtius Rufus népszerű Nagy Sándor-históriája, nem sokkal később Livius történeti munkája is.

Hess szövege a 14. századi krónika-kompozíción alapult, s a Nagy Lajos halála utáni rész szerzője ismeretlen. Az eredetileg több önálló történeti mű összeolvasztásából lét-

Nemzeti történelmi munka kiadásában csak egy spanyol történeti mű előzi meg a mi Chronicánkat: Rodrigo Sánchez de Arévalo Compendiosa historia hispanica című műve, mely Rómában jelent meg 1470-ben Ulrich Han műhelyében. A spanyol diplomata a vizitát betöréstől (Kr. u. 414) IV. Henrik kasztíliai király – akinek dedikálta könyvét – uralkodásának első szakaszáig (1469) írta meg országa történetét. Tehát spanyol földön az első nyomdát Hess műhelyével egy időben alapították, melynek első terméke néhány hónappal a magyar tipográfia első kiadványa után, 1473 szeptemberében jelent meg Sevillában. Így elmondhatjuk, hogy a Budai Krónika volt az első nemzeti történeti mű, melyet hazai műhelyben nyomtattak.

rejtő szöveg 14–15. századi kódexekben maradt ránk, s kritikai kiadója, Domanovszky Sándor *Budai Krónika családjának* nevezte el, megkülönböztetve a *Képes Krónika* családjától. Vannak olyan részek, mint például Károly Róbert 1342-es halála és temetése, melyeket csak a *Chronica Hungarorum* őrzött meg, és innen kerültek át a *Dubnici Krónikába* vagy Thuróczy János históriájába. A krónika szerkesztője Nagy Lajos király történetét Küküllei Jánostól emelte át, kissé átdolgozva (s kihagyva természetesen Küküllei prólogusát). A krónika utolsó szakasza – mint már említettem – egy ismeretlen szerkesztő munkája, Lajos király halálától (1382) Mátyás király moldvai hadjárataig (1468) beszéli el nyolc évtized történetét. Érdeemes megjegyezni, hogy mindössze négy oldalról van szó, tehát a szerkesztő igencsak összesűrítette a közelmúlt és saját korának – egyébként meglehetősen izgalmas és fordulatos – eseményeit. Ugyanakkor számos különleges részletre is kitér. Megemlékezett például a Lajos halála előtt feltűnt fényes üstökösről, ami lehetne az előbb említett, Mátyás bécsi bevonulásakor alkalmazott antik toposz, ám az égitest valóban létezett, s Európában, illetve Kelet-Ázsiában is megfigyelték 1382 szeptemberében. Bár az aránytalanságok szembeötlőek: az alig két évig regnáló király, Albert nem sokkal kap kevesebbet, mint a fél évszázadig uralkodó Zsigmondunk.

Mátyásról mindössze egy rövid fejezetben írt: megemlékezett a koronázásáról (1458), Jajca visszavételéről (1463), a Szent Korona visszaszerzéséről (1464), s végül a moldvai hadjáratról (1468). Erről személyes élményét is megosztotta a szerkesztő: „Igen sok zászlót hozott innen Budára, híres győzelmének jeleit, és ezeket nagy ünnepélyességgel a Boldogságos Szűz Mária plébánia-templomában tűzette ki, ma is láthatók.” A Mátyás-templom említése ugyancsak érv amellett, hogy az első nyomdánk ettől nem messze lehetett, s a *Budai Krónika* szerkesztője talán a közelben lakó Kárai László lehetett. Mint már mások is megjegyezték, a krónikának – aránytalansága mellett – hirtelen vége szakad: hiányzik az utolsó négy év magyar történelme. Ez magyarázható azzal, hogy az igen kényes 1471–1472 közötti belpolitikai események, az összeesküvés, Kázmér betörése, Vitéz fogsága és halála még friss volt és komoly problémákat okozott az első magyar műhelynek is. Így elégnek tűnt erre csak egy mondattal utalni: „Bár a külföldiek, például a lengyelek és csehek és a szent koronának alávetett más lakosok sokat ármánykodtak ellene, Mátyás szembeszállt velük, mint bátor és győzhetetlen oroszlán.” De hiányzik más is a négy év történelméből. Például kimaradt az 1468-ban kezdődő cseh háború, a katonai sikerek és Mátyás cseh királlyá koronázása. A már említett és feltételezett kiadói program – melynek meglétét sokan vitatják – újabb apró jelét helyezte Hess András a krónika végére. Ez talán megmagyarázza a rövid Mátyás-fejezetet s a hiányzó történelmi eseményeket. „Felséges és győzhetetlen urunknak, királyunknak többi nevezetes és emlékezetes tetteit, mivel oly sok van, és mivel ezeket röviden összefoglalni nem lehet, más alkalomra kell halasztanunk, és részletesebben kell majd elbeszelnünk.” Vagyis Hess szándékában állt a későbbiekben egy nagyobb terjedelmű művet kinyomtatni Mátyásról. Ha azonban ez volt a terve, akkor ismét felmerül az a kérdés, hogy Vitéz bukása után miért nem Mátyásnak ajánlotta a krónikát? Ugyanakkor Borsa figyelmeztetése óvatosságra int: Hess zárógondolata az ősnymondászat igen gyakori toposza.

Miért is döntöttük úgy, hogy a 2012-es *Magyar Könyv Napjára* nemcsak a Széchényi Könyvtár példányát, hanem az Egyetemi Könyvtárét, s ez utóbbi őrzökötétét is kiállítjuk két napra? A válaszáért vissza kell mennünk 1875-ig. A Ferenciek terén álló Egyetemi Könyvtár épületének alapozását 1873-ban kezdték el. A földmunkák során különleges régészeti leletekre bukkantak a munkások. Az értékes kövek római és Mátyás-kori emlékek voltak, melyeket az Egyetem felajánlott a Nemzeti Múzeumnak néhány régi nyomtatványért cserébe. Mivel a Széchényi Könyvtár szervezetileg 1949-ig a Múzeumhoz tartozott, így a kérést értelemszerűen a régi gyűjteményből kellett teljesíteni: Bornemissza Péter prédikációival együtt a *Budai Krónika* Jankovich Miklós-példánya került

át az Egyetemi Könyvtár újonnan elkészült épületébe, az ünnepélyes megnyitó előtt egy évvel, 1875-ben.

A most bemutatott két példány történetét alaposan feltárta Borsa Gedeon. Bár időben a bécsi (1666) és a lipcei (1769) példányokról ad hírt először a történetírás, ám szerencsés véletlenek következtében az Egyetemi Könyvtár kötetének történetét sikerült a legrészletesebben kideríteni. A szerteágazó történet mindegyik elemét lehetetlen lenne itt felvázolni, így csak néhány fontosabb mozzanatot emelek ki. A 18. század közepén a lengyel határhoz közeli Hanusfalván őrizte családi bibliotékájában Dessewffy Tamás a *Budai Krónikát*, egy meglehetősen bonyolult kölcsönadás következtében, melynek résztvevői között megtaláljuk Kaprinai Istvánt, a jezsuita történészt, Johann Kriebel evangélikus lelkészt, Dobai Székely Sámuel katonatisztet (és nem melleleg neves régiséggyűjtőt). A szöveget részleteiben vagy teljesen többen lemásolják, s a jezsuita történész tervbe vette a mű újrakiadását is. Nyomdászattörténeti szempontból érdekelte a Dessewffy-birtokhoz közel lakó Fejérváry Károly gyűjtőt is, aki a 18–19. század fordulóján szintén meg kívánta szerezni a példányt. Emiatt került vitába a könyvet éppen akkor örökségképpen megszerző Szirmay-családdal, melyet 1793-tól élénk figyelemmel kísért a 19. század első felének egyik legnagyobb magyar könyvgyűjtője, Jankovich Miklós is. Három évvel később Fejérváry özvegyétől sikerül is megvásárolnia 60 forintért a könyvet. Széchényi Ferenc egy évvel később, 1797-ben megbízza Kovachich Márton Györgyöt, hogy Hess nyomtatványát bármi áron megszerezze Jankovichtól az alapítandó Nemzeti Könyvtára javára. Ám Kovachich kudarcot vallott; ahogyan Széchényinek írta a levelében: Jankovich, „a ki három zsidón és öt görögön túltesz”, nem adja a könyvet semmi pénzért sem. Azzal próbálta nyugtatni a már ideges Széchényit, hogy az esztergomi káptalan régi könyvei között meglesz majd a *Chronica Hungarorum* másodpéldánya. Széchényi Ferenc már nem élhette meg, hogy az általa alapított Nemzeti Könyvtár büszke tulajdonosa legyen az első hazai nyomtatvány egy példányának, 1836-ban az Országgyűlés vásárolta meg számunkra az eladósodott Jankovich gyűjteményét, s benne a *Budai Krónikát*.

Ám ez a példány nemcsak a történetével vívta ki a szakmai érdeklődést. Már a 18. századi források is arról írtak, hogy a *Budai Krónika* elé van kötve Julius Caesar egyik műve. Ahogyan ezt Borsa már bebizonyította, Jankovichtól kezdve többen is reménykedtek abban, hogy a nyomdahelyet és nyomdászt nem, csak az időpontot (1473) említő kolofón egy Budán, Hess András által nyomtatott könyvet takar. Ahogyan a lelkes Jankovich fogalmazott: „tulajdon régiségeim között oltalmazom e ritka tüneményt!” Az 1877-es könyvtörténeti kiállításon már budai nyomtatványként mutatták be Hess *Krónikája* mellett, Toldy Ferencre való hivatkozással. Ám az öt évvel későbbi nagy budapesti könyvkiállításon már tudatosan mellőzték ezt az ősnomtatványt. Most, a 20. század végén, már csak az a kérdés, hogy melyik Caesar-kiadással volt egybekötve az Egyetemi Könyvtár példánya. A harmadik kiállított kötetből választották le ezt a példányt, mely nyomokban még őrzi szép gótikus kötését, s egy hazai könyvkötő műhely terméke. Ehhez a Caesar-példányhoz kapcsolódik az a legenda, mely szerint az Egyetemi Könyvtár *Budai Krónikája* valaha Báthory Zsigmondé volt. Ezt néhányan a Caesar-kötet végén található latin és magyar nyelvű bejegyzésekre alapozták, de alaposan megvizsgálva a szöveget szomorúan kell látnunk, hogy ez valóban csak tollpróba és semmi köze nincs az erdélyi fejedelemhez. Viszont egy korai tulajdonos nevét megőrizte a kötet, nevezetesen Diószegi Mártonét, aki talán az a református lelkész, kinek Hodászi Miklós *Disputációját* ajánlotta (Leyden, 1631).

Az előbb említettem, hogy Széchényi Ferenc nem tudta megszerezni Jankovichtól a *Budai Krónikát*, s nem sikerült más példányt sem felkutatnia Európában. Majdnem negyedszázaddal a halála után, 1843-ban meghirdették Franz Hildebrand német orvos és botanikus bibliotékájának egy részét árverésre. Horváth István igazgató József nádor

segítségével megszerezte a könyvtár számára másodpéldányként (hiszen az előbb említett Dessewffy–Jankovich példány már hét éve a könyvtaré volt) a különleges ritkaságot több, mint 400 forintért. Az értékes nyomtatványt már az új igazgató, Kubinyi Ágost vehette át Pozsonyban nem sokkal később.

Eddig összesen négyről adtam hírt, további példányt őriznek Rómában, Prágában, Párizsban, Krakkóban, Szentpéterváron s Princetonban. Ez utóbbi a legutoljára előkerült példány, 1990 tavaszán bocsátották aukcióra, s ütötték le az addigi legmagasabb áron, 420 000 nyugat-német márkáért. Nagy valószínűséggel a szakirodalomból ismert Georg Henrici, 19–20. század fordulóján élt lipcsei tanár tulajdona lehetett.

137 év múlva, igaz, csak két napra, újra egy térbe kerül a három nyomtatvány: Hess András *Budai Krónikájának* két hazai példánya mellett Julius Caesar nevezetes műve igen korai kiadásának egy fennmaradt kötete. Biztos, hogy 539 évvel ezelőtt a Nemzeti Könyvtártól körülbelül 1000 méterre ez a két magyar ősnymtatvány ott hevert a budai nyomdász szekrényében, nagyjából kétszáz másik példánnyal együtt. S a boldog Hess András egyik első gondolata az lehetett, hogy melyik példányt sikerül majd eladnia a budai vásáron, 1473 Pünkösdjén.

Köszönetnyilvánítás

Itt mondok köszönetet kollégáimnak: Bakos Józsefnek, Boross Klárának, Ecsedy Juditnak, Kulcsár Péternek, Monok Istvánnak és Varga Bernadettnek, hogy értékes megjegyzéseikkel segítettek a munkámat. Külön hálás vagyok Borsa Gedeonnak, hogy végigolvastva szerény írásomat, számos ponton élt kritikájával, javaslataival és kiegészítéseivel. A Nemzeti Könyvtár Hungarika-kutatásával összhangban szándékunkban áll a két magyarországi ősnymda öt nyomtatványának tizenkilenc példánya digitális másolatát megszerezni és megfelelő körülmények között minden kutató számára elérhetővé tenni. Bízom abban, hogy ez az apró kamara-kiállítás segíteni fog feladatunk elvégzésében.

Farkas Gábor Farkas PhD

osztályvezető

Országos Széchényi Könyvtár

Régi Nyomtatványok Tára